

Nationalt Center for
Forebyggelse af Ekstremisme

Veje ud af ekstremisme: understøttet exit, løsrivelse og reintegration

Nationalt Center for Forebyggelse af Ekstremisme

Forfattet af Tina Wilchen Christensen.

© 2019 Nationalt Center for
Forebyggelse af Ekstremisme

Tlf. 72 14 27 00
E-mail: ekstremisme@siri.dk
www.stopekstremisme.dk

Januar 2019

Alle rettigheder tilhører Nationalt
Center for Forebyggelse af Ekstremisme.

Udgivelsen kan frit hentes på www.stopekstremisme.dk

Nationalt Center for Forebyggelse af
Ekstremismes udgivelser kan frit citeres
med tydelig kildeangivelse.

Om denne forskningsartikel

Denne artikel er rekvireret af Nationalt Center for Forebyggelse af Ekstremisme. Vurderinger og synspunkter er alene forfatterens og afspejler ikke nødvendigvis centerets eller andre danske myndigheders position. Artiklen er kvalitetssikret gennem eksternt peer review.

Nationalt Center for Forebyggelse af Ekstremisme er et vidensrådgivningscenter, som understøtter det praktiske arbejde med forebyggelse af ekstremisme i Danmark. En af centerets opgaver er at samle og formidle bedste viden om ekstremisme og forebyggelse af ekstremisme. På baggrund af efterspørgsel rekvirerer centeret derfor forskningsbaserede artikler.

I 2019 har centeret rekvireret denne artikel om løsrivelsesprocessen og om individers veje ud af ekstremisme.

Peer-review

Anja Dalgaard-Nielsen, chef for Institut for strategi ved Forsvarsakademiet, har foretaget review af forskningsartiklen. Reviewet er foretaget for at kontrollere, at forskningsartiklen gengiver et dækkende billede af forskningslitteraturen.

Baggrund

Nationalt Center for Forebyggelse af Ekstremisme ønsker med denne artikel at sætte fokus på, hvordan vi bedst kan forstå og tale om løsrivelsesprocessen og om individers veje ud af ekstremisme. Hensigten er også at medvirke til, at vi udvikler et fælles ordforråd og opbygger en mere nuanceret forståelse af de mange komplekse sammenhænge, der er involveret i processen. Derudover syntetiserer artiklen også noget af den forskningsbaserede viden om indsatser og metoder, der kan støtte borgere, der er motiveret til at forlade ekstreme grupper.

Nationalt Center for Forebyggelse af Ekstremisme understøtter den danske indsats for at forebygge alle typer af ekstremisme, herunder både ekstrem islamisme, højre- og venstreekstremisme. Da det fremgår af centerets videnssynthese fra 2018, primært er ekstrem islamisme og højreekstremisme, der har været genstand for nyere forskning, kan den begrænsede mængde forskning om venstreekstremisme afspejle sig i centerets forskningsartikler.

1. Hvad ved vi på nuværende tidspunkt og på hvilket grundlag? Indhold og datagrundlag

Af Tina Wilchen Christensen

Danmarks indsats mod ekstremisme sigter både på at forebygge, at unge bliver involveret i ekstremistiske grupper samt at yde støtte til deltagere, der søger at forlade eller har forladt grupperne, for derigennem at medvirke til, at disse personer ikke genaktiveres i ekstreme netværk.

'Ekstremisme' forstås i denne sammenhæng som personer eller grupper, der anvender eller søger at legitimere vold eller andre ulovlige handlinger for at forandre etablerede samfundsforhold, som de er utilfredse med. Mens 'radikalisering' bruges som betegnelse for den proces, der fører til, at en person identificerer sig med en ekstrem gruppe og dennes ekstremistiske synspunkter og/eller legitimerer sine handlinger på grundlag af en ekstremistisk ideologi¹.

Ord som radikaliserings og ekstremisme er knyttet til 'veje ind' i ekstreme grupper og den potentielt kognitive udvikling samt adfærdsmæssige ændring, den enkelte gennemgår. Der har igennem særligt de sidste årtier været et stort fokus på veje ind i ekstreme grupper og et stadig større fokus på exit processer, indsatser og metoder, der støtter deltagere i at løsrive sig fra sådanne miljøer. Men på trods af den større opmærksomhed på 'veje ud' ved vi på nuværende tidspunkt mindre om denne

proces, end vi gør om veje ind i ekstreme bevægelser (Bjørge & Horgan 2009, Christensen 2015, Christensen & Bjørge 2018, Rambøll & Nationalt Center for Forebyggelse 2018).

For at belyse de forskellige motivationer, der kan ligge bag og spille en endda afgørende rolle for den enkeltes vej ind i ekstreme grupper, giver artiklen fire bud på forskellige typer deltagelsesformer og positioner, den enkelte kan indtage i ekstreme netværk.

Men hvorfor belyse årsager til deltagelse i en artikel om exit-processer og veje ud?

Forklaringen er, at den nyeste forskning peger på, at indsatser rettet mod (tidligere) ekstremister med fordel kan begynde med at identificere de politiske, sociale, relationelle og personlige forhold, der informerede den enkeltes deltagelse i et ekstremt miljø. En sådan information kan medvirke til at konkretisere omstændigheder, mål og ønske om forandringer, der motiverede hans/hendes deltagelse. Indsigt i veje ind må også antages at kunne fortælle noget om den enkeltes overordnede interessefelt, sociale behov, risikovillighed med videre. En sådan indsigt kan indeholde nøglen til de indsatser, der kan få betydning for den enkeltes vej ud. (Marsden 2017: 7, 88).

1. Lokaliseret d. 11.06.2018 på: <https://stopekstremisme.dk/ekstremisme-og-radikalisering>.

Det er allerede indledningsvist vigtigt at understrege, at der ikke er tale om personprofiler. Der er derimod tale om beskrivelser af forskellige former for deltagelse og de bagvedliggende 'drivers' eller motivationer, der kan være for den enkeltes engagement i en ekstrem gruppe. Der er således tale om forsimplede arketyper, der skal give læseren en forståelse af, at der er flere årsager og veje ind i ekstreme grupper. De deltagelsesformer, der beskrives i denne artikel, er udarbejdet på baggrund af Helmut Willems klassificering af udøvere af racistisk motiveret vold (i Bjørgo 1997: 48- 50, 2011: 280- 283) og Petter Nessers (2010) studie af deltagere i ekstreme islamiske grupper. Derudover inddrages også Tore Bjørgos identificering af, hvorledes fire forskellige deltagerpositioner afspejler forskellige motivationer for deltagelse, men også hvorledes forskellige motivationer gør sig gældende ved løsrivelse fra grupperne (Bjørgo 2011, Bjørgo & Gjelsvik 2015: 143-144).

De fire eksempler på deltagelsesformer og positioner er tænkt som et værktøj til at give læseren flere nuancer på motivationerne bag den enkeltes deltagelsesform for herigennem at belyse konkrete eksempler på, hvad der driver folk, hvilke positioner de kan have i et netværk eller en gruppe, samt hvilke opgaver de tildeles og/eller varetager.

Sigtet med at beskrive deltagelsesformer i en artikel om exit og løsrivelsesprocesser er at nuancere de forskellige deltagers positioner. Målet er også at medvirke til at bevidstgøre praktikere og andre i feltet om, at identificeringen af den enkeltes motivation for deltagelse, også i et forebyggelsesperspektiv, rummer indsigter, der er betydningsfulde at have i en løsrivelses- og reintegreringsproces (Marsden 2015, 2017).

Sociale relationer har helt afgørende betydning for vores forståelse af, hvem vi er og dermed for udviklingen af vores identitet. Det gør sig også gældende på den enkeltes vej ind i en ekstrem gruppe. Her kommer personen gradvist til at identificere sig med for eksempel nynazisterne, ekstreme islamister, de autonome eller en helt fjerde gruppe af ekstreme politiske aktører.

Sociale relationer har ligeledes stor betydning for vejen ud. Her kan en dygtig kontaktperson, en god ven, en forælder eller den lokale svømmeklub udgøre det nye fællesskab og dermed medvirke til at udstikke en ny kurs. For det er særligt i det seneste årti blevet tydeligere, hvorledes deltagelse i fællesskaber uden for den ekstreme gruppe og social støtte, har helt afgørende betydning i en exit proces (Dalsgaard-Nielsen 2013, Barrelle 2015, Christensen 2015, Christensen & Mørck 2017).

2. Nyere viden om 'veje ud'

Hvad er det så, vi har fået meget mere indsigt i via det seneste årtis forskning i veje ind og exit processer? Der er generelt etableret en større forståelse af de drivers, der kan ligge bag den enkeltes deltagelse i ekstreme grupper. Forskningen har derudover også identificeret mange af de forhold, som kan have indflydelse på den enkeltes personlige motivation til at forlade en ekstrem gruppe og ikke mindst betydningen af alternativer. Det er for eksempel blevet tydeligt, hvordan den enkeltes relationer uden for et ekstremt miljø kan medvirke til at igangsætte et ønske om at forlade gruppen. Dette bliver belyst mere detaljeret i nedenstående (Bjørge & Horgan 2009, Horgan 2009, Dalsgaard-Nielsen 2013, Barrelle 2014, Christensen 2015, Bjørge & Gjelsvik 2015, Christensen & Mørck 2016, Christensen & Bjørge 2018). Derudover er der også kommet større fokus på, hvordan nogle af de samme faktorer, der motiverede den enkelte til deltagelse, kan gives betydning i støtte af den enkelte på vej ud af ekstreme grupper, og hvorfor indsatser snarere skal arbejde med positive mål for reintegration frem for at fokusere på holdningsændringer og de-radikalisering (Marsden 2017).

Ph.d.-afhandlingen 'A question of participation, disengagement from the extremist right. A case study from Sweden' (Christensen, 2015) bygger på feltarbejde og interviews af tidligere højreekstremister og ansatte ved den svenske organisation EXIT ved Fryshuset i Stockholm. Afhandlingen belyser nogle af de metoder og praksisser, der kan støtte højreekstremister i at

forlade ekstreme miljøer og i at reintegrere sig i et liberalt demokrati. Af andre publikationer med særlig fokus på indsatser, der kan hjælpe folk videre efter deltagelse i ekstreme grupper og miljøer, kan nævnes rapporten; 'Hvordan håndtere hjemvendte fremmedkrigere og andre Syriafarere? Tiltak for ivaretagelse og opfølgning' (2018), der er udarbejdet af Tina Wilchen Christensen i samarbejde med professor Tore Bjørge samt Christensens artikel; 'Tidligere ekstremisters erfaringer som nyttig viden: at løsrive sig fra en ekstremistisk gruppe er en kompliceret affære' (2015a).

Derudover kommer artiklen; '*Former right-wing extremists' continued struggle for self-transformation after an exit program*' i foråret 2019, der går helt tæt på enkelte individer og deres løsrivelsesproces. Artiklen belyser, hvordan det for nogle tidligere deltagere i højreekstreme bevægelser, stadigvæk mange år efter deres deltagelse, kan forekomme dem svært og forvirrende at handle i overensstemmelse med alment gældende sociale normer. Derudover belyser artiklen også, hvorledes stigmatisering fra det almene samfund medvirker til at vanskeliggøre reintegrationen for tidligere deltagere i ekstreme grupper.

Nærværende artikel er således et resultat af flere kvalitative forskningsprojekter og inddrager data fra disse. Projekterne har undersøgt individers veje ind i venstre radikale/ekstreme grupper (Christensen 2009, 2009a), exit- og løsrivelsesprocesser fra højreekstremistiske miljøer (Christensen 2015), bevægelser i og på tværs af ekstreme grupper, bander og

rockermiljøer (Christensen & Lerche Mørck 2017, Lerche Mørck & Christensen 2017) samt forskning i indsatser, der er rettet mod håndtering af returnerede fremmedkrigere og andre syriensfarere (Christensen & Bjørge 2018). Sidstnævnte rapport fokuserer i særlig grad på dem, der returnerer til Skandinavien efter

et engagement i ekstreme islamiske grupper som for eksempel gruppen Islamisk Stat. Alle artikler og rapporter skrevet af Tina Wilchen Christensen kan desuden downloades gratis her: <https://humanculture.dk/artikler/>

3. Reintegration af tidligere ekstremister er et kontroversielt foretagende

Reintegration af tidligere ekstremister er et kontroversielt foretagende. Dette synes dog særligt at gøre sig gældende i forbindelse med tilbagevendende fremmedkrigere og andre syriensfarere samt tidligere højreekstremister. Disse grupper er i 2018 de mest stigmatiserende grupper, den enkelte kan have deltaget i eller vist sympati for. Til trods for dette har stadig flere lande, i og uden for Europa, implementeret forskellige tiltag med sigte på at reintegrere (tidligere) politiske ekstremister, fremmedkrigere og syriensfarere (Rashwan 2009, Neumann 2010, RAN 2016, Schuurmann & Bakker 2016, Schuurmann & Heide 2016, Meines et al. 2017, Christensen & Bjørgo 2018).

På trods af en stor forskningsaktivitet og de ovennævnte indsigter på området mangler meget endnu at blive belyst. Evalueringer og detaljerede indsigter i, 'hvad der egentlig foregår' i diverse exit programmer, er stadig fraværende. Dog er der lavet en evaluering af det svenske EXIT program ved Fryshuset i Stockholm (BRÅ-rapporten 2001) og en ph.d. afhandling baseret på deltagende observation kombineret med interviews af ansatte ved EXIT samt tidligere deltagere i højreekstreme bevægelser, der har været igennem deres program i 2012 (Christensen 2015). Den meget begrænsede forskning vedrørende specifikke programmer betyder også, at en solid empirisk baseret forståelse af, hvilke typer indsatser der reelt set virker, og hvilke der ikke virker samt hvorfor, stadig er fraværende. Feltet byder derfor på flere uafklarede spørgsmål end

etablerede indsigter i og forståelse af sammenhænge og processer. Det betyder også, at vores empirisk baserede viden om betydningen af interventioner, der sigter på reintegration af politiske ekstremister/terrorister er under udvikling.

Det er ligeledes sparsomt med data om tilbagefald, der kan be- eller afkræfte, om disse grupper er vanskeligere at reintegrere end eksempelvis almindelige kriminelle (Schuurman & Bakker 2016). Derudover er det vigtigt at understrege, at reintegration af almindelige kriminelle i udgangspunktet kan være et svært opnåeligt mål (Christensen & Bjørgo 2018).

Syriensfarere og også andre typer ekstremister, der vender hjem, må i sammenligning med almindelige kriminelle forventes at møde betydelige udfordringer, stigmatisering og deraf følgende problematikker som for eksempel vanskeligheder med at finde arbejde og med at (re)etablere alternative sociale og professionelle netværk. Forhold, der har helt afgørende betydning for, at den enkelte kan forlade et ekstremistisk og kriminelt miljø og (re)integrere sig ved at udvikle nye relationer og netværk (Christensen 2015).

4. Forståelsen af den enkeltes motivation for deltagelse kan være en nyttig indsigt

Deltagelse i en radikal eller ekstrem gruppe, bevægelse eller miljø knytter ofte an til specifikke politiske kontekster og hændelser, som kan medvirke til at forstærke og anspore en politisk indignation. For eksempel kan det miljø nævnes, der opstod i forbindelse med rydningen af Ungdomshuset på Jagtvej 69 på Nørrebro i København i 2007. Her blev unge, der ikke tidligere havde været en del af miljøet omkring Ungdomshuset eller BZ miljøet engageret i 'Ungdomshusbevægelsen' og dennes kamp for bevarelsen af Ungdomshuset via venner og deltagelse i sociale aktiviteter. De blev på kort tid en fast del af en politiseret ungdomskultur, hvilket også for flere vedkommende indebar udviklingen af et politisk engagement og en aktiv deltagelse i kampen for et nyt ungdomshus (Christensen 2009, 2009a, 2009b).

Unge involveres i radikale og/eller ekstreme miljøer af forskellige årsager. Samtidig synes det af stor betydning for deltagelsen i et miljø, som for eksempel miljøet omkring Ungdomshuset, at der dér tilbydes en alternativ forståelse af samtidens forhold, en ramme om et socialt og politisk engagement og et fællesskab på andre præmisser end de, der for eksempel findes i skolen og i det resterende samfund (ibid).

De processer, som kan føre til, at den enkelte legitimerer og potentielt anvender vold, er

ofte knyttet til politiske spørgsmål - som for eksempel spørgsmålet om en konkret sag som Ungdomshuset eller mere overordnede spørgsmål om indvandring, klima og lignende - hvor en stadig større polarisering eller konflikt med stadig mere kompromisløse holdninger mellem sociale og politiske grupper og aktører finder sted (Porta 2013, Karpantschof 2014, Christensen & Mørck 2017).

Den enkeltes deltagelse kan således på samme tid være informeret af et politisk engagement, en søgen efter spænding, fællesskab og andre individuelle og personlige forhold². Forskning argumenterer også for, at individers veje ind i en ekstrem gruppe bør fortolkes med udgangspunkt i personlige og lokale, nationale og internationale (magt)forhold og dagsordener. Derfor bør den enkeltes deltagelse i en ekstrem gruppe forstås i lyset af faktorer på både samfunds-, gruppe- og individniveau (Tarrow 1994, Snow et al. 2007, Porta 2009, Marsden 2017, Karpantschof 2014, Christensen & Mørck 2016, Videnssynthesen 2018).

Indsatser rettet mod (tidligere) ekstremister bør derfor begynde med at identificere de politiske, sociale, relationelle og personlige forhold, der har været af betydning for den enkeltes deltagelse i et ekstremt miljø. For på den baggrund at konkretisere omstændigheder, mål og ønske om forandringer, der motive-rede hans/hendes deltagelse (Marsden 2017:

2. For yderligere oversigt over litteratur om radikalisering siden 1960 se endvidere, Alex P. Schmid og Eric Prices oversigtsartikel; Selected literature on radicalization and de-radicalization of terrorists: Monographs, Edited Volumes, Grey Literature and Prime Articles published since the 1960s. Lokaliseret d. 24.10.2018 på: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00676308/document>

7, 88). Men hvorfor er disse forhold vigtige at tage i betragtning i en artikel, der fokuserer på exit og løsrivelse fra ekstreme grupper?

Årsagen er, at når indsatsen for den enkelte udarbejdes på baggrund af identificering af de omstændigheder og motivationer, den enkelte indgik i højrisiko-aktivisme for, opnås der en kompleks og holistisk indsigt i hans/hendes motivationer, behov og de potentielle muligheder og barrierer, som personen har. Herved rettes fokus mod de mange forskellige faktorer, der kan ligge bag et engagement i en ekstrem gruppe, og vi tvinges desuden til at sætte flere ord på årsagerne og på at udvikle en større forståelse af, hvad der har drevet personens deltagelse. Via en sådan tilgang bliver det muligt at undgå et fokus, der reducerer årsagerne til en forklaring om 'radikalisering' og dermed et tilsvarende mål om 'de-radikalisering'. Hvor forklaringen på deltagelsen ofte reduceres til nogle personlige forhold, der kan placeres i individet selv ofte uden fokus på den større sammenhæng (ibid: 3).

De, der skal støtte personen kan således arbejde med udgangspunkt i en mere detaljeret indsigt, der potentielt kan gøre det muligt at støtte den enkelte i at identificere andre interesseområder eller former for politisk deltagelse. Tanken er, at de forhold, der måske drev den enkeltes deltagelse, potentielt kan omformuleres og gøres til positive målsætninger og interessefelter, der over tid kan motivere personen inden for lovens rammer. Hvis den enkeltes deltagelse var drevet af en politisk

målsætning, kan han/hun måske stadig have interesse i at indgå i politiske fællesskaber, der arbejder mod en forandring af samfundet. Målet er at få konkretiseret indsatsen og gradvis at støtte personen i at bevæge sig mod andre mere positive mål og fællesskaber (ibid: 6-7).

Med det in mente vil de nedstående fire deltagelsesformer og positioner give et indblik i personers veje ind i ekstreme grupper og de forskellige eksempler på typer af deltagere og positioner, der findes i sådanne grupper. Hermed gives der også en forståelse af nogle af de bevæggrunde, der kan ligge bag en persons deltagelse (Willems i Bjørgo 1997, Nesser 2010). Deltagelsesformer i denne artikel er desuden søgt oversat til et exit-perspektiv for også at belyse, hvad der antageligt kan demotivere den enkelte og igangsætte en exit proces (Bjørgo 1997: 48-53, 2011, 2015: 218-219, 2015: 248-249, Bjørgo & Gjelsvik 2015).

De forskellige deltagelsesformer kan medvirke til at give en forståelse af, at deltagelse i ekstreme grupper er baseret på forskellige motiver og drømme – og af endnu større vigtighed i denne sammenhæng – at deltagerne også desillusioneres af forskellige grunde.

Denne indsigt er nyttig i et exit perspektiv, fordi den viser, hvordan der for forskellige 'deltagerpositioner' er behov for forskellige indsatser i forhold til forebyggelse og reintegrering (Marsden 2017, Bjørgo 1997: 48-53, 2011, 2015: 218-219, 2015: 248-249).

5. Deltagelsesformer og positioner

Nedenstående fire deltagelsesformer er, som nævnt i indledningen, lavet på baggrund af en gennemgang af profiler af deltagere i henholdsvis højreekstremistiske og ekstreme islamiske netværk og-grupper (Nesser 2010, Willems i Bjørgo 1997). 'Arketyperne' kan medvirke til at skabe en mere nuanceret forståelse af 'deltagerpositioner' og deltagernes motivation for engagementet, for ideologiens og/eller fællesskabets betydning samt udøverens sociale baggrund. Det er også værd at understrege, at deltagelsesformerne er overordnede kategoriseringer og giver dermed en forsimplet beskrivelse af deltagerpositioner, da deltagere i 'den virkelige verden' engageres på baggrund af en **mangefacetteret motivation**, der ofte vil være at finde på tværs af kategorierne. Det vil sige, at *den ideologiske deltager* på samme tid kan være fællesskabs- og spændingssøgende.

En kontaktperson eller anden professionel, der arbejder med området, bør dog være særligt opmærksom på, at en person, uanset hans/hendes første incitament, kan udvikle sig fra at deltage som eksempelvis en 'medløber' til at blive den 'ideologisk motiverede deltager'. Den enkeltes ideologiske orientering, identitet og position kan således forandres undervejs, hvorved han/hun med tiden får en anden position end den, som han/hun havde i udgangspunktet.

De fire arketyper:

1. '*Den ideologisk motiverede og entreprenante ekstremist*' har ofte en position som agitator og igangsætter og er den vigtigste person i udviklingen af en ekstrem gruppe. Han – i langt de fleste tilfælde er der tale om en mand- er en analytisk stærk iværksætter, der er drevet af interesse for samfundsforhold. Han kan 'oversætte' social uretfærdighed til et politisk mål om at forbedre forholdene for dem, som han, på baggrund af for eksempel etnicitet, fælles baggrund og ideen om et skæbnefællesskab, betragter som 'sit folk'. Han er ikke involveret i partipolitik, men kunne engageres i en ngo. Han kræver respekt fra sin omverden og er ældre end de andre deltagere, som han på baggrund af sin ideologiske orientering rekrutterer, radikalisere og træner. Den type deltager er ikke nødvendigvis karakteriseret ved særligt 'negative' socioøkonomiske karakteristika, men kan være uddannet og ansat eller ernære sig via forskellige småjobs eller understøttelse. På det personlige plan er entreprenøren ofte gift og har børn (Nesser 2010, Willems i Bjørgo 1997).

I et exit perspektiv kan det være en strategi at gå i dialog om de miljømæssige/sociale/politiske/religiøse forhold, som den type deltager er eller har været optaget af. Nogle deltagere bliver desillusionerede, fordi de indser, at deres mål er uopnåeligt, eller at deltagelse i voldelige aktioner gør me-

re skade end gavn. For at forhindre, at de radikaliserer andre, kan en strategi være at begrænse deres muligheder for kontakt med deres tilhængere. Det kan gøres ved at fængsle dem, der har begået noget ulovligt eller give dem et jobtilbud et andet sted i landet (Bjørge 2011, Bjørge & Gjelsvik 2015: 143 – 144). Det bør samtidig nævnes, at der er stor uenighed blandt forskere og praktikere om, hvorvidt det at konfrontere en person med ideologiske spørgsmål kan virke kontraproduktivt (Christensen 2015).

Forskning peger på, at kontaktpersoner med fordel kan spille på den tvivl, deltagere i ekstreme grupper også har om deres fortsatte deltagelse ved på subtile måder at forstærke dem og dermed potentielt medvirke til en ændring. Det bør her understreges, at der ikke sigtes til en diskussion om den eventuelle ideologilegitimitet (ibid). Der gives konkrete eksempler på måder at gå i dialog med aktive deltagere på i afsnittet '*Anbefalinger: eksempler på dialog og omgangsformer i en exit proces*'.

2. *Eventyreren og den spændingssøgende* er intelligent og talentfuld. Han er ung og uerfaren og er dermed et let offer for manipulation og smiger fra en ældre leder, som tildeler ham en særligt betroet position og særlige opgaver. Unge i denne position er ikke nødvendigvis karakteriseret af socioøkonomiske problematikker eller problemer som for eksempel lav tilknytning til arbejdsmarkedet, eller at de er droppet ud af skolen eller lignende. De kommer ofte fra kernefamilier, hvoraf nogle har relativ høj indkomst. De er ofte en del af en klike af unge. Stærke fællesskaber med tætte bånd og loyalitet mellem deltagerne og søgning efter spænding virker tiltrækkende på denne type unge. Deres voldsparathed er lav, men samtidig vil de være villige til at udøve vold for at opnå anerkendelse fra gruppen (Nesser 2010, Willems i Bjørge 1997).

I et exit perspektiv kan eventyreren og den spændingssøgende tilbydes andre sociale muligheder, der byder på spænding og aktion. Denne deltagerposition bliver ofte desillusionerede, fordi tilværelsen som ekstremist viser sig at være præget af ventetid, planlægning og diskussion af fremtidige muligheder, der ikke materialiserer sig. De kan omvendt også opleve så meget aktion, at følelsen af, at ting er 'gået for vidt', melder sig (Bjørge 2011, Bjørge & Gjelsvik 2015: 143 – 144).

3. *Medløberen/driften* har ikke en klar position. Han/hun har tendens til at være en, der ureflekteret 'følger strømmen' og bliver deltager i en ekstrem gruppe ud fra tilfældigheder eller et behov for tilhørsforhold og fællesskab. Denne type har ingen eller ikke nødvendigvis særligt ekstremistiske ideer eller ideologiske overbevisninger og er typisk ikke en del af en organisation eller gruppe. Det kan være svært at adskille *driften* fra de andre profiler, da han/hun kan have en tilsvarende uddannelses-, erhvervs- og familiemæssig baggrund. Driften har typisk ikke en særlig betydningsfuld position i gruppen og får typisk ikke overdraget vigtige opgaver eller detaljer om potentielle (terror)operationer. Deltagere i denne position har ofte et lavt uddannelsesniveau, dårlige skoleerfaringer, er arbejdsløse og socioøkonomisk marginaliserede (Nesser 2010, Willems i Bjørge 1997).

I et exit perspektiv kan indsatsen være at tilbyde adgang til alternative sociale netværk, fællesskaber og/eller sociale forpligtelser, da deltagere i denne position ofte bliver desillusionerede, fordi lederne og gruppen viser sig ikke at leve op til forventningerne. De oplever, at lederne manipulerer dem, og at gruppen er præget af mangel på ægte loyalitet og paranoia over mulige infiltratorer. En af årsagerne til, at den enkelte trækker sig fra sin position i

ekstremistiske miljøer, er ofte, at de får en kæreste og barn, hvorved de nye forpligtelser bliver stærkere end loyaliteten til gruppen (Bjørge 2011, Bjørge & Gjelsvik 2015: 143 – 144).

4. *Den kriminelle, marginaliserede eller utilpassede* har ofte en problematisk baggrund. Personen indtager hverken positionen som idealist eller entreprenant. Han er engageret i gruppen for at lægge afstand til egne problemer og/eller på grund af loyalitet til vennerne og kan være rekrutteret i fængslet eller via andre kriminelle netværk. Personen er ofte uuddannet og 'street smart'. Deltagere i denne position er også ofte yngre end entreprenøren, som den enkelte er venner med eller andre i gruppen. Flere af de utilpassede har voldelige tendenser, og nogle af dem er tidligere dømt for vold. Den utilpassede er voldsorienteret og spændingssøgende (Nesser 2010, Willems i Bjørge 1997).

I et exit perspektiv vil almene kriminelle præventive tiltag antages at være en mulighed, idet denne gruppe kan have behov for at få styrket deres sociale og professionelle kompetencer for derigennem at støtte dem i at blive generelt bedre integreret i samfundet og arbejdslivet. Indsatser, der også vil kunne medvirke til at trække dem væk fra kriminelle aktiviteter og destruktive netværk. For mange i denne kategori kan der være lang vej tilbage til et lovlydigt liv (Bjørge 2011, Bjørge & Gjelsvik 2015: 143 – 144).

I denne sammenhæng bør det også understreges, at hvis individet har begået noget kriminelt er erkendelse af hans forbrydelse af stor betydning, fordi en sådan anerkendelse også kan betyde, at den enkelte indser ofrenes smerte og tab samt anerkender etablerede samfundsinstitutioner og den gældende lovgivnings legitimitet (Marsden 2017:89).

De ovenstående beskrivelser af de fire deltagelsesformer kan fungere som inspiration til, hvad en kontaktperson kan søge at identificere i samtale og samarbejde med en person, der ønsker eller søger at forlade en ekstrem gruppe.

Først bør målet afklares. Det vil sige, at det er vigtigt at klarlægge, hvad indsatsen særligt bør fokusere på. Er sigtet at støtte den enkelte i en holdningsændring eller i at løsrive sig fra et ekstremt fællesskab? I mange tilfælde vil den enkelte have behov for en indsats, der både involverer holdningsbearbejdning og hjælp til social løsrielse fra miljøet, da mange deltagere i ekstreme grupper har udviklet et sort/hvidt verdensbillede med tydelige opdelinger af 'venner og fjender' samt været voldelige eller opmuntret til vold over for bestemte kategorier af mennesker (Bjørge & Horgan 2009, Bjørge 2011). Den kognitive del kan indebære støtte til personen, da han måske er forvirret, udbrændt eller søger at forstå egen deltagelse. Men hvis den enkelte har været en voldelig deltager, er det overordnede mål først og fremmest at støtte ham i at løsrive sig fra voldelig aktivitet og den voldelige gruppe.

Når den enkelte deltager begynder at stille spørgsmål og måske i en svag grad overvejer egen deltagelse eller andre forhold knyttet til gruppens aktiviteter, er der tale om åbninger, hvor det er muligt at 'plante de frø', der kan igangsætte yderlig refleksion og/eller støtte op om og forstærke den eksisterende overvejelse. En pårørende eller udefrakommende professionel, som personen er i kontakt med, kan stille spørgsmål, der hjælper den enkelte til at nuancere sin opfattelse af sig selv og sin omverden, hvilket med tiden kan medvirke til at igangsætte en løsrivelsesproces. Det er vigtigt dernæst at søge at identificere de konkrete forhold omkring den enkeltes deltagelse. Det kan være spørgsmål om, i hvilke grupper/miljøer han har deltaget? Hvilke forhold medvirkede til, at han blev

involveret, og hvilke spørgsmål, indignation, håb og interesser motiverede den enkelte i udgangspunktet? Hvorledes blev personen engageret? Var det via venner eller andre netværk? Var det på grund af indignation, politik, følelsen, oplevelsen af uretfærdighed etc.?

Det er samtidig vigtigt at understrege, at processen fra, at den enkelte begynder at overveje sin fortsatte deltagelse i gruppen og til en eventuel løsrivelse, kan ske hurtigt. Men der kan også være tale om et langstrakt forløb med vedvarende overvejelser, løsrivelse og en tilbagevenden til gruppen. En udenforstående kan således medvirke til at 'plante de frø', der fører til løsrivelse, men modningsprocessen kan være langstrakt.

6. Løsrivelsesprocessen - push, pull og barrierefaktorer

Den yderst komplekse proces, der i udgangspunktet førte til deltagelse i en ekstrem gruppe og udviklingen af en identitet som ekstrem islamist, nynazist eller lignede, er tilsvarende kompleks, når den enkelte løsriver sig fra det ekstreme miljø og udvikler en alternativ identitets- og verdensopfattelse. Processen er vanskelig, foregår ofte over lang tid og er hverken lineær eller sammenhængende (Horgan 2009).

Som ovenstående arketyperiske deltagelsesformer viser, er hvert enkelt tilfælde forskelligt i kraft af individuelle forskelle på den enkeltes vej ind, motivation for deltagelse samt rolle i bevægelsen. Ingen sag er således ens, og derfor skal indsatsen kunne tilpasses den enkeltes situation, behov og personlige- samt sociale ressourcer. Derudover er der også store individuelle forskelle i forhold til uddannelse, socialt netværk, arbejds erfaringer, refleksions evne og færdigheder med videre. Forhold, der har betydning i en løsrivelsesproces, da en person med et velfungerende socialt netværk uden for bevægelsen, lettere kan genetablere sociale forhold, der beskytter mod tilbagefald grundet ensomhed, depression etc. I modsætning til den, der kommer fra en familie i opløsning med en dårlig uddannelses- og erhvervsmæssig baggrund og ustabile og/eller kriminelle sociale netværk.

At forlade en ekstrem gruppe er oftest et resultat af en langvarig proces, der ikke sker på nogen forudsigelig måde. Forskningen i exit processer beskriver således vellykkede

eksempler på ekstremister, der har forladt miljøet, stoppet brugen af vold og udviklet en alternativ identitet. Beskrivelser, der også ofte vidner om, at der er tale om personer med en høj grad af selvmotivation og et stærkt ønske om at forlade miljøet (Christensen 2015, Barrelle 2014). Samtidig har frihedsberøvelse også vist sig at kunne medvirke til, at ekstremister stopper deres voldelige aktivitet (Schuurman og Bakker 2016) forudsat, at den kombineres med rehabilitering (Neumann 2010). Forskning peger således på, at motivation for forandring potentielt kan igangsættes af ydre faktorer (Dalsgaard-Nielsen 2013) samt, at også forhold, som for eksempel under afsoning, kan have større eller mindre betydning for en persons mulige reintegration (Christensen & Bjørge 2018, Hansen 2018).

Overordnet kan indsats, der sigter på, at risikovurdere og reintegrere tidligere ekstremister, generelt inddeles i *adfærd* og *holdning*, der knytter an til den analytiske skellen mellem begreberne:

- *Radikalisering/de-radikalisering* vedrører ændring i holdninger/ideologi. 'De-radikalisering' er en forandringsproces på niveau med at forandre overbevisninger, holdninger og værdier (Bjørge & Horgan 2009).
- *Engagement/disengagement*³ er ændring af adfærd og deltagelse i voldelige miljøer og dennes aktiviteter eller afståelse fra det. 'Disengagement' bruges generelt til at indikere, at personen har forladt en ekstrem

3. Der findes desværre ikke fyldestgørende danske ord for dette ordpar.

gruppe og afstår fra voldelige aktiviteter på vegne af gruppen eller dennes politiske kamp (ibid).

Vejen ud af et ekstremt miljø og frem til udviklingen af en anderledes livsstil og identitet er en langvarig proces og kan opdeles i tre hovedfaser:

- Første fase; her afstår den enkelte fra nogen form for deltagelse i sit gamle miljø
- Anden fase er karakteriseret ved en begyndende identitetsændring
- Tredje fase er kendetegnet ved, at han/hun bliver en del af et fællesskab, der er baseret på andre værdier og normer (McNiel & Schinkel 2016).

I en løsrivelsesproces fra en ekstrem gruppe vil der typisk indgå en række forskellige ændringer:

- *Refleksion*; overvejelser om at forlade det miljø, som personen indgår i og behov for hjælp til at identificere, hvorledes han/hun kan løsrive sig (Marsden 2017).
- *Beslutning om at ville løsrive sig*; under et exit har personen behov for støtte til at opretholde motivationen. Her kan en tilgængelig person udenfor miljøet, som den enkelte har tillid til og kan kontakte, have afgørende betydning for den videre proces (ibid).
- *Handling*; den enkelte begynder at handle på baggrund af et konkret ønske om ikke længere at deltage i gruppen. Personen søger måske at løsrive sig ved at deltage mindre i aktiviteter knyttet til gruppen eller laver et decideret afhop. En måde at støtte personen på her er at hjælpe med at udpege konkrete alternative miljøer og at udpege en kontaktperson, som den enkelte kan have en stabil kontakt til. Det er afgørende, at den, der søger at løsrive sig, knyttes til en person han/hun har tillid

til, og som er tilgængelig inden for kort tid (ibid).

De færreste kan beskrives som 'afhoppere'. Ordet indikerer et pludselig brud, hvor den enkelte trækker sig fra den ene dag til den anden og kan i den sammenhæng have behov for dækadresse og beskyttelse. En 'afhopper' har ofte haft en central og ledende rolle i en bevægelse eller gruppe og er ofte også kendt i medierne. Forhold, der alt sammen medvirker til, at de ikke 'bare' kan trække sig eller 'glide ud' af gruppen. Et brud sker uanset dets form typisk efter en meget lang periode, hvor den enkelte har overvejet at forlade miljøet.

Et ønske om løsrivelse kan inddeles i forskellige faktorer som 'barriere-faktorer', 'push-faktorer' og 'pull-faktorer' (Bjørge 2009: 36- 42).

- *Barriere-faktorer* hindrer løsrivelse og re-integrering
- *Push-faktorer* betegner negative (sociale) kræfter og omstændigheder, der gør det uattraktivt at blive i et bestemt socialt miljø
- *Pull-faktorer* trækker personen mod et attraktivt alternativ (ibid)

Barrierefaktorer kan for eksempel være:

- *Positive følelser knyttet til gruppen*; stærke venskaber, fællesskab og sociale bånd til andre
- *Ingen steder at henvende sig*; personer, der forlader ekstremistiske grupper, frygter, at de hverken har et sted at tage hen eller nogen, der kan hjælpe dem (Bjørge 2009: 36- 42)
- *Frygt for stigmatisering*; venner og familie har ofte vendt deltagere i særlig højre ekstremistiske og jihadistiske grupper ryggen (ibid)
- *Frygt for negative sanktioner fra grup-*

pen; det er ikke usædvanligt, at voldelige ekstremistiske grupper udsætter tidligere deltagere/afhoppere for repressalier (ibid)

- *Tab af beskyttelse mod tidligere fjender;* der kan både være tale om tidligere fjender eller andre kategorier af mennesker, der har været udpeget som 'fjender og mål', men også 'almindelige' borgere, der ikke (nødvendigvis) er interesseret i, om den tidligere deltager er oprigtig eller ikke oprigtig i sin afstandtagen til en ekstrem gruppe (ibid)
- *Frygt for sanktioner fra strafferetssystemet* (ibid)
- *Frygt for ødelagte fremtidsmuligheder* (ibid)

Push-faktorer:

- *Følelse af, at 'ting er gået for langt'* især i form af vold og andre forhold, den enkelte ikke kan stå inde for eller ønsker at blive associeret med (Bjørge 2009)
- *Deltagelse og oplevelse af vold* skaber ofte tvivl, om det er den rette måde at opnå indflydelse på (Dalsgaard-Nielsen 2018: 279). Desuden er brugen af vold, og hvornår vold opfattes som legitim, et spørgsmål, der ofte medfører tvivl og konflikt internt i en radikal/ekstrem gruppe (Porta 2009).
- *Tab af troen på ideologien og gruppens politiske mål;* for eksempel har propagandaen fra gruppen Islamisk Stat vedvarende præsenteret sejr som uundgåeligt, hvilket har engageret mange. Den nuværende situation med et tabt territorie kan skabe tvivl om ideologi og mål for selv dedikerede deltagere (Bjørge 2009, Christensen & Bjørge 2017)
- *Uoverensstemmelse mellem virkelighed og ideologi.* Dette er særligt i forbindelse med udrejste fremmedkrigere, hvor konfrontationen med virkeligheden på slagmarken får den enkelte til at tvivle på det ideologiske narrativ og den politiske propaganda (Horgan 2009: 69 – 70 i Dalsgaard-Nielsen 2018)
- *Desillusionering vedrørende gruppen/organisationen og dens interne dynamikker.* Det kan for eksempel være (tidligere) ekstreme islamister, der har følt sig forskelsbehandlet, manipuleret og misbrugt af andre i gruppen eller højreekstremister, der har opgivet gruppen på grund af alt for megen druk og for lidt politisk arbejde (Horgan 2009, Christensen 2015, Bjørge 1997, Bjørge 2009).
- *Skuffelse over inkompetente og egoistiske ledere.* Mødet med ledere, der er mere interesseret i magt, berømmelse, penge og deres egne behov end i at nå gruppens politiske mål (Horgan 2009: 69, Ilardi 2013: 725, Jacobsen 2010: 14 i Dalsgaard-Nielsen 2018).
- *Mødet med en person fra en gruppe eller minoritet kategoriseret som fjende, der handler anderledes end forventet* (Dalsgaard-Nielsen 2018: 278). En tidligere nynazist fortæller for eksempel, hvorledes han altid blev behandlet venligt af en sort ansat ved McDonalds, når han hentede mad. Den sorte kvinde ignorerede hans tøj og tatoveringer, der tydeligt understregede hans tilhørsforhold til en nynazistisk gruppe. Hendes venlighed var en medvirkende årsag til hans senere exit i kraft af, at hun kom til at personificere en i hans øjne anonym kategori af 'sorte' og derved skabte tvivl om hans opfattelse⁴.
- *Frihedsberøvelse* kan sætte gang i en refleksion, om den kurs, deltageren er på, er den rette. Frihedsberøvelse indebærer, at kontakt med omverdenen ophører, hvorved den vedvarende samtale med andre

4. Interviews af tidligere deltagere i en højreekstremistisk gruppe til forskningsprojektet 'Bevægelser i og på tværs af ekstreme grupper og bande- og rockermiljøet. En kritisk undersøgelse og diskussion af "Cross-over"' (Christensen & Lerche Mørck 2016).

deltagere i gruppe forsvinder, og det kan skabe rum for refleksion og overvejelser (Arnstberg & Hållén 200: 36, Horgan 2009: 45, 56 i Dalgaard-Nielsen 2018, Christense 2015, Christensen & Lerche Mørck 2016)

- *Udmattelse - manglende kræfter til vedvarende at tage presset.* Livet som deltager i en ekstrem organisation er krævende, og mange oplever at blive følelsesmæssig og fysisk udbrændte ofte kombineret med post-traumatisk stress (Bjørgero 2009)
- *Frygten for at karrieremuligheder og personlige fremtidsudsigter er i fare.* At være et kendt ansigt fra en ekstrem gruppe gør det svært at få bolig og job. Der er også flere eksempler fra Skandinavien, hvor ansatte i de offentlige systemer kan have vanskeligt ved at bevare en professionel attitude ved behandling af tidligere højre- og ekstremister og ekstreme islamister. Der er generelt en stærk antipati mod højre ekstremisme på grund af Holocaust og til jihadister på grund af de mange terrorangreb i Europa, den ekstreme brug af og udstilling af voldelige overgreb samt mord på mennesker, som gruppen Islamisk Stat har offentliggjort via videoklip på internettet, hvilket på samme tid også hindrer reintegration og resocialisering (ibid, Christensen & Bjørgero 2009).
- *Skam og skyldfølelse over egen deltagelse i en ekstrem gruppe og den indvirkning, det har på familie og venner* (Dalgaard-Nielsen 2018, Christensen 2015).
- *Alder.* På et tidspunkt føler de fleste deltagere, at de bliver for gamle til at forsætte som en del af gruppen/miljøet (Bjørgero 2009, Dalgaard-Nielsen 2018).

Pull-faktorer:

- *Etablering af familie med nyt ansvar* (Bjørgero 2009)
- *Forøget kontakt med mennesker uden for gruppen* via rejser, mødet med en uddannelsesinstitution og/eller mere kontakt med omverdenen (Dalgaard-Nielsen 2018: 279-280, Christensen & Lerche-Mørck 2017)
- *En længsel efter frihed og muligheden for at leve et 'normalt' liv* på trods af, at det 'normale' liv også kan fremstå som kedeligt, fladt og tomt uden den spænding, der følger med kampen for et højere mål mod både virkelige og forestillede fjender (Bjørgero 2009)

7. Understøttelse af en løsrivelsesproces

Nogle helt afgørende betingelser gør sig gældende både for den enkeltes vej ind i og ud af ekstreme grupper og den identitetsforandring, der er kendetegnende for begge processer. Det drejer sig om, at den enkelte skal have *tillid til andre, være motiveret for forandring og søge deltagelse og integration i aktiviteter og fællesskabet omkring gruppen* (Christensen 2015). Disse forhold synes at være afgørende for, at mennesker engagerer sig i andre og dermed bliver en del af et fællesskab, der repræsenterer nogle værdier, som den enkelte på sigt identificerer sig med og gør til sine (Christensen & Lerche Mørck 2017)

Størstedelen af de individer, der har deltaget i ekstreme miljøer og/eller terrororganisationer, forlader dem igen. Men det er uklart hvor mange, der vender tilbage, da data om tilbagefald blandt tidligere terrorister og ekstremister er mangelfulde (Schurmann & Bakker 2016). Langt den overvejende del forlader miljøerne på eget initiativ, og for de fleste sker løsrivelsen uden støtte fra exit programmer eller andre former for interventioner (Schurmann & Bakker 2016, Barrelle 2014, Bjørge 1997, Bjørge & Horgan 2009).

Flere undersøgelser peger også på, at den enkeltes kontakt og etableringen af relationer uden for et ekstremt miljø kan igangsætte et ønske om at forlade gruppen og/eller accelerere en løsrivelsesproces (Dalsgaard-Nielsen 2013). Studier har således identificeret forhold, som påvirker den enkeltes personlige motivation til at forlade en ekstrem gruppe

samt betydningen af alternativer (Bjørge & Horgan 2009, Dalsgaard-Nielsen 2013, Barrelle 2014, Christensen 2015). Indsigter, der underbygger antagelsen om, at aktører uden for det ekstreme miljø kan gøre og gør en forskel, og at årsager til deltagelse i – men også løsrivelse fra ekstreme grupper/miljøer/ideologier- i stor udstrækning synes at bero på en social proces (Dalsgaard-Nielsen 2013, Christensen 2015). Udviklingen af relationer med andre uden for gruppen og social støtte er således af afgørende betydning, uanset om denne udvikling sker i et formelt regi (kontaktperson/mentor/ansatte i kommuner og NGO'er) eller i et uformelt regi (venner/familie) (Barrelle 2014, Christensen 2015, Christensen & Mørck 2017).

På trods af de manglende evalueringer af eksisterende exit programmer og interventioner (Köhler 2016), taler ovennævnte forhold således for antagelsen om, at specialiserede programmer og tiltag, der sigter på at støtte den enkelte i at forlade ekstreme grupper og/eller terrororganisationer, er lovende (Schuurman & Bakker 2016). Dette perspektiv bekræftes også i undersøgelsen af den svenske organisations EXIT metoder (Christensen 2015). Her synes opbygningen af en tillidsrelation mellem en professionel terapeutisk uddannet mentor med personlig erfaring som tidligere højreekstremist og dermed indsigt i den kultur, der gør sig gældende på den ekstreme højre fløj, at have en altafgørende betydning for mentees løsrivelse fra miljøet og hans/hendes re-integrering i samfundet (ibid)

Sociale forhold spiller således en ligeså væsentlig rolle for den enkeltes vej ud af ekstremisme og ind i et andet fællesskab, som forholdene gør i den forudgående vej ind (ibid). Det er vigtigt at anerkende, at tillæring af nye sociale færdigheder og adfærdsnormer kan være afgørende, da de forøger den enkeltes chancer for (re)integration i det almene samfund, hvilket samtidig hindrer, at han/hun (re)engageres i voldelige netværk (Barelle 2014, Christensen 2015).

Derfor er det som tidligere nævnt vigtigt at identificere hvilke forhold og sociale relationer der kan motivere den enkelte til et engagement i et fællesskab, hvorigennem han/hun kan udvikle en alternativ identitet, tillære sig nye sociale og professionelle færdigheder og derved forandre sit handlingsrepertoire og identitet.

8. Konkrete forhold af afgørende betydning for et exit

Nedstående opridser forhold, der er af afgørende betydning for enhver type indsats rettet mod (tidligere) ekstremister:

Timing er helt afgørende. En indsats bør være klar til at imødekomme dem, der giver udtryk for motivation til forandring. Motivation kan opstå én gang og være kortvarig, og derfor bør der ideelt set være mulighed for at igangsætte handling med meget kort varsel. Det vil sige, at der eksempelvis er en bestemt medarbejder, en hotline eller andre, der kan kontaktes, og at de har speciel viden om ekstremisme og mekanismer knyttet til deltagelse i- og løsrivelse fra ekstreme grupper. Det er også vigtigt, at medarbejderen har speciel viden om betydningen af motivation, og som i løbet af 24 timer kan imødekomme den, der rækker ud. Ideen med exit programmer er netop, at nogen skal kunne træde til med ekstremt kort varsel (Christensen & Bjørgo 2018)

Tillid er altafgørende for, at den, der skal forandre sig, er åben for input fra en person, der er positioneret som rollemodel og betragtes som 'en, der er værd at lytte til' uanset, om input kommer fra en kontaktperson, mentor, ansat eller en personlig relation (Christensen 2015). Et menneske kan komme med de bedste og skarpeste argumenter, men er tilliden ikke tilstede, har det ingen betydning (Dalgaard-Nielsen 2013). Tillid kan tage lang tid at opbygge, men bør have en absolut prioritet, da tillid er altafgørende for, at indsatsen overhovedet får betydning for den, der skal reintegreres (Christensen 2015). Tillid

i en kontekst af frihedsberøvelse kan opbygges og/eller forstærkes ved, at ansatte og/eller kontaktpersonen og andre bruger eget navn og er åbne om eget liv (i en grad, så der ikke er tvivl om sikkerheden), og derudover ikke stiller direkte spørgsmål men viser interesse om emner i relation til den enkeltes liv og deltagelse i den ekstreme gruppe (Meines et al. 2017: 48)

Sårbar situation; mennesker synes mere påvirkelige i sårbare situationer både i forhold til at engagere sig i ekstreme grupper, men også i forhold til at forlade dem igen. Forskning peger således på, at den enkelte kan være mere modtagelig for både positiv og negativ ydre – påvirkning, som for eksempel ved frihedsberøvelse (Dalgaard-Nielsen 2013)

Genkendelighed; støttepersonen bør i udgangspunktet have fælles interesser, være venner med, stå i relation til eller have en fælles historie med den, personen skal støtte. Det kan være en fordel at finde mennesker, der har fælles historik, samme køn, alder, erfarings- og referencebase med målgruppen. Tidligere deltagere i ekstreme grupper kan gøre en positiv forskel her forudsat, at de har indsigt i exit processen og rollen som mentor/kontaktperson. Det er ikke nok at have fælles historie og empati for at kunne være en god kontaktperson/mentor/rollemodel. Den enkelte skal også have et stort kendskab til den proces, det er at skulle reintegreres efter ekstremisme og potentielt efter fængsling eller anden form for frihedsberøvelse. (Christensen 2015)

Genkendelighed er af stor betydning i udgangspunktet, men er det ikke nødvendigvis senere i processen (ibid). Derudover bør der i denne sammenhæng være bevidsthed om, at mennesker med samme minoritetsbaggrund

kan være et dårlig match, idet den sociale kontrol og spørgsmål om frygten for sladder og skam over familien kan have negativ indflydelse på relationen (Christensen & Bjørgo 2018)

9. Psykosocial støtte og reintegration

Aktive og tidligere deltagere i ekstreme grupper kan have behov for følgende psykosocial støtte med henblik på at muliggøre deres reintegration i samfundet:

En åben og ikke dømmende dialog; det kan være vanskeligt for udenforstående at indgå i en relation med en tidligere ekstremist på grund af deres tidligere dehumanisering af andre, udøvelse af kriminelle handlinger etc. På trods af dette er det vigtigt, at den person, der indgår i dialog, evner at fastholde en i udgangspunktet åben og ikke dømmende tilgang. Det har stor betydning for, om den, der skal motiveres, tør at etablere en relation og åbne op, hvilket er afgørende for at fastholde den enkeltes ønske om forandring (Christensen 2015)

Åben identitetsfortolkning; identitet er en fleksibel størrelse, derfor er det vigtigt at bruge strategier, der ikke bekræfter eller forstærker den ekstreme identitet. I dialog med nuværende og tidligere ekstremister kan det have betydning at være bevidst om at tale både direkte og indirekte til andre dele af en persons identitet og selvforståelse (ibid)

Handlingsrepertoire og kropsliggjorte rutiner; tidligere deltagere i ekstreme grupper kan have svært ved at orientere sig uden for gruppen/miljøet. De ved ikke (længere), hvad der er legitimt eller ikke i det almene samfund på grund af manglende indsigt i almene sociale normer og værdier. Derfor kan de have svært ved at identificere, hvordan de skal agere i

sociale situationer. Viden om, hvordan den enkelte bør handle for at blive en legitim aktør i det almene danske samfund, er ikke en medfødt men en tillært adfærdsnorm, der er helt afgørende at (gen)lære for, at han/hun kan (re)integreres. Derfor kan tidligere deltagere i ekstreme grupper have behov for hjælp til at indøve alternative handlingsrepertoarer, der med tiden kan blive til kropsliggjorte rutiner ved at få støtte til at identificere andre måder at agere på, end de rutiner og den adfærd, der har været en almindelig del af deres liv som deltager i en ekstrem gruppe (ibid)

Deltagelse i nye miljøer med støtte fra en kontaktperson- kan genere nye refleksioner hos den enkelte, fordi han/hun får mulighed for at etablere en relation, der varer over tid. Denne relation kan, når tilliden er til stede, skabe rum for dybere samtaler, hvorved den enkelte kan få indspil fra en anderledes-tænkende modpart, hvilket skaber refleksion. Kontaktpersonen og ham/hende, der søger at forlade et ekstremt miljø, bør desuden lave aktiviteter sammen og derved at skabe rum for, at personen i en løsrivelsesproces får mulighed for at erfare sig selv og for at opøve andre måder at 'gøre og opfatte tingene på'. Det vil sige, at mødet med et andet menneske eller deltagelse i et nyt miljø også involverer en relation med en virkelighed, der er baseret på andre virkelighedsopfattelser og antagelser om verden, og som samtidig åbner for andre positioner i det nye miljø. Dette betyder, at gamle meningssystemer og handlingsrepertoarer ikke længere – uden videre- er socialt

acceptable, og at de potentielt bliver sanktioneret (Christensen 2015: 280 – 294)

Refleksions'værktøjer'; udover, at det er vigtigt at igangsætte refleksion via dialog og deltagelse i nye sociale samspil, kan det for nogle også være betydningsfuldt at få hjælp til at stille kritiske spørgsmål til både egen og andres antagelser. Det vil sige, hvordan reflekterer man? Hvordan kan noget undersøges yderligere med udgangspunkt i en kritisk undren? (ibid)

Kontekstuel viden og mangel på samme; tidligere deltagere i ekstreme grupper kan have en begrænset indsigt i religiøse emner og/eller politiske nationale- som internationale forhold, der er fortolket og kontekstualiseret af andre end de relaterede (ekstreme) grupper, der er informeret af samme synsvinkel. Derfor kan det være vigtigt, at personen får mulighed for at diskutere med en udenforstående, der har sin viden fra et andet sted. Der er eksempler på, hvorledes tidligere deltagere i højreekstreme bevægelser via diskussion med for eksempel en mentor eller en anden professionel får en langt større indsigt i problematikker knyttet til flygtninge, indvandring og integration. Han/hun får via samtale med mentor en forståelse af, at det kan være svært at flytte land, samt hvorledes for eksempel social marginalisering potentielt kan føre til vold og kriminalitet. Personen præsenteres for en forklaringsramme, der tager udgangspunkt i sociale faktorer fremfor forklaringer, der tager afsæt i højreekstremistiske "raceteorier" og "genetik" (Christensen 2015). Kritiske spørgsmål opmuntres ikke i ekstreme grupper og forskellige emner er tabuiseret. Derfor bør enhver indsats også fokusere på at yde støtte

til den enkeltes udvikling af en større selvindsigt i form af større indsigt i og differentiering af egne følelser, og fokusere på støtte til en kontekstuel forståelse af religion og samfundsforskeligheder generelt, hvorved der kan introduceres gråzoner i et sort/hvidt verdensbillede. Kontekstuel viden hænger sammen med at skabe bevidsthed om betydningen af refleksion og skal derfor ses i sammenhæng med de ovennævnte punkter (ibid)

Identificering af nye eller genoplivning af gamle interesser og hobbies kan være en måde at få den enkelte motiveret til forandring og til at få ham/hende engageret i andre fællesskaber. Hobbies eller interesser er lettere at engagere sig i end job og uddannelse og kan være indgangsvinklen til genopdagelse af følelser af glæde, engagement og lysten til deltagelse, som på sigt kan give mod og lyst til job, uddannelse etc. (ibid)

Konkret praktisk hjælp til uddannelse, job og bolig; i forhold til støtte af tidligere ekstremister bør indsatsen også sigte på at få den enkelte engageret i uddannelse og/eller job. Dette betyder også hjælp til at kontakte det sociale system. Mange har ikke i udgangspunktet erfaring for og tålmodighed til at hænge i telefonkøer eller vente på, at det bliver ens tur i det offentlige system. Derudover har flere tidligere deltagere i ekstreme netværk ingen erfaring med, hvorledes de kan få hjælp fra det offentlige (Christensen 2015). Det er også af yderste vigtighed, at overgangen fra frihedsberøvelse eller ophold i udlandet planlægges, så den pågældende ikke havner i et tomrum uden plan for fremtiden eller ordnede boligforhold (Christensen & Bjørgo 2018).

10. Eksempler på dialog og omgangsformer

I dette afsnit vil du kunne finde konkrete eksempler på, hvorledes selv små forandringer i din og andres adfærd, samtaleformer og sammensætningen af et team kan få stor betydning i en indsats, der sigter på at motivere et menneske til den refleksion og forandring, der er en del af en exit proces.

Bryde forventninger

En indsats rettet mod mennesker i ekstreme grupper bør være informeret af de normer og værdier, der gør sig gældende i den type miljøer. For eksempel synes det generelt at være en fælles følelse blandt deltagere i højreekstremistiske grupper, at had og aggression fylder rigtig meget. Den type grupper er karakteriseret ved, at flere kategorier af mennesker i befolkningen betragtes som fjende, den enkelte med tiden opbygger et had mod. Dette er et forhold, der generelt gør sig gældende i ekstreme grupper. Men livet i en ekstrem gruppe baseret på had gør også, at mennesker vænnes til at forvente bestemte former for respons fra andre.

Det første møde med en person, der bryder mønstret, kan allerede igangsætte overvejelser hos den, der søger at forlade en ekstrem gruppe (Christensen 2015).

Forstærke tvivl

Et mål for enhver indsats bør være via dialog at identificere hvilke forhold, der i udgangspunktet motiverede den enkelte, og hvad han/hun eventuelt er skuffet over, har mistet tillid til, er i tvivl om osv. Udsagn, fortællinger og eksempler fra en person, som den enkelte opfatter som troværdig og legitim, kan forstærke

eller så tvivl om gruppens legitimitet og dens politiske/religiøse projekt. Det er af helt afgørende betydning, at den enkelte i en løsrivelsesproces selv formulerer modsigelser, konsekvenser og indsigter fremfor, at det er støt-tepersonen eller dialogpartneren, der gør det.

En mulighed er på subtile måder at stille spørgsmål til det politiske projekt eller at sætte det ind i en større kontekstuel ramme, der kan medvirke til at skabe refleksion og dermed forstærke tvivlen (Christensen 2015: 203-204). At 'forstærke tvivl på subtile måder' vil sige, at i stedet for direkte at konfrontere den enkelte, kan man som samtalepartner søge indirekte at så tvivl om hans/hendes foretagende.

Personlige møder med "fjenden"

Videre kan det også på sigt være en mulighed at introducere en tidligere deltager i ekstreme grupper for mennesker, der repræsenterer 'fjendegruppen'. Dette kan medvirke til at skabe eller forstærke sprækker i virkelighedsopfattelsen, fordi det netop sår tvivl om de ideologisk baserede stereotyper. Her er det vigtigt, at sikkerheden for de, der repræsenterer fjendegruppen, er afklarede, og at der dermed er foretaget en grundig vurdering af risiko.

Beskrivelserne på de kommende sider er ment som inspiration til indsatser. Bevidstheden om de sociale relationers betydning, forståelsen af vigtigheden af samtale og dialog samt indsigten i identitetsudvikling og-afvikling er kernen i både løsrivelsesprocessen og i støtten til den enkeltes udvikling af en alternativ identitet.

Eksempel 1. Bryde forventninger

Eksemplet er fra et interview af en tidligere svensk nynazist, der havde været aktiv i den ekstreme højre fløj igennem en flere årige periode. Han søger hjælp fra den svenske organisation EXIT og skal på grund af mulighed for repressalier flyttes til en dæklejlighed i Stockholm. Han fortæller her om hans første møde med en ansat ved organisationen. Den ansatte er, som flere andre ved organisationen, selv tidligere nynazist, hvorfor den fyr, der søger hjælp i mange år har betragtet ham, som en forræder, der er frafaldet sagen og har forrådt den (ekstreme) højre fløj.

Han fortæller:

Så møder jeg Jeff (mentor hos EXIT Sverige) på EXIT. Og du ved, da jeg mødte ham ... i mange mange år har jeg sagt; 'de idioter ved EXIT, fede svin, forpulede kommunister, forbandede jøder, du ved alt'. Og jeg spekulerede bare på, hvad vil han (mentoren) tænke om mig? Jeg kommer til at være som en hund med halen mellem benene, jeg kommer til at være så flov. Og da jeg mødte ham, tog han os med til Stockholm, og du ved, han sagde bare; 'hej' - som om jeg var en kammerat. 'Men hey, vent nu lige lidt, der er noget galt her, du skal hadet mig! Jeg har altid hadet dig' og Jeff kom bare og sagde: 'Vi skal hjælpe dig', og så gik det hele bare så hurtigt, alt blev flyttede hurtigt. Vi fik hjælp til bolig og beskyttelse i Stockholm.

Jeg har ikke set ham i flere år nu, men da jeg mødte ham, forstod jeg ikke, at en person - jeg har ikke noget imod ham, som person, men menneskerne (ved EXIT), jeg har hadet dem i mange år og tænkte så mange dumme tanker om EXIT Stockholm, og så står de der med åbne arme: 'Du har brug for hjælp?' DET DER gjorde mig ... nej vent et øjeblik ... eksisterer der virkelig sådanne mennesker?' Han griner lidt. "Jeg var så vant til, at; 'du hader mig og jeg hader dig, og når du hader mig, hader jeg dig også'. Her var det som om det ikke havde nogen betydning, hvor meget jeg havde hadet dem, jeg var stadig velkommen, og de ville hjælpe mig. Det var noget nyt; det var noget, jeg aldrig havde set i hele mit liv!

Tina:

Det må være virkelig forvirrende?

Johan:

Ja, jeg har set noget lignende på tv, der ville det kunne ske. Men det sker også i virkeligheden, og det er jeg meget taknemmelig for (Christensen 2015: 233).

Eksempel 2. Forstærke tvivl

En aktiv højreekstremist ringer til EXIT på grund af hans/hendes tvivl om sit fortsatte engagement i gruppen, da den politiske indflydelse udebliver. Den ansatte ved EXIT, som selv er tidligere nynazist, lytter til mandens tvivl og bekræfter den ved løbende at påpege, at manden nok har ret i sine tvivl. Mentoren ved EXIT fortæller at han selv deltog i en nynazistisk gruppe, og at; *'for 15 år siden, havde de cirka lige så stor indflydelse, som tilfældet er i dag, så måske sker der i virkeligheden ikke så meget, tror du?'* (Christensen 2015)

Fordelen ved sådan en strategi er, at personen bliver hørt og samtidig bliver hans/hendes tvivl bekræftet, når mentoren ved EXIT nævner, at 'situationen var den samme, da han deltog 15 år tidligere'. Herved bekræfter han gruppens manglende politiske indflydelse og fremgang og siger dermed implicit, at det ikke er en god idé at fortsætte deltagelsen, og at der absolut er grund til at være i tvivl. Dette sker uden, at den ansatte får igangsat en ideologisk og potentielt moraliserende diskussion om det (il)legitime i højreekstreme bevægelser (ibid). Målet med eksemplet er at vise en dialogform, hvor den, der spørges, svarer på en sådan måde, at tvivlen forstærkes uden, at der er tale om et angreb, der kan lukke dialogen og uden, at der svares mere tvetydigt, end spørgsmålet måske umiddelbart lægger op til.

Eksempel 3. Personlige møder med fjenden

Til et mentor-mentee-møde, som EXIT afholdt med en tidligere højreekstremist, der var i en exit-proces, inviterede organisationen en mørkhudet svensk-chilensk svensker med, der er tidligere bandemedlem, og som arbejder som mentor i EXIT Sverige.

Hermed kunne de ansatte hos EXIT vurdere, hvorledes den højreekstremistiske mentee reagerede på en svensker, der i en højreekstremistisk optik repræsenterede en 'udlænding' og 'et laverestående individ'. Resultatet var ofte, at den tidligere deltager i en højreekstrem bevægelse opdagede, at han/hun havde mange fælles erfaringer og problematikker med det tidligere bandemedlem uanset deres forskellige etniske tilhørsforhold (ibid).

Forslag til yderligere læsning

EU-netværket mod radikaliserings; European Radicalisation Awareness Network (RAN) giver adgang til et omfattende materiale om (de)radikaliserings, (dis)engagement, ekstremisme og exit processer. Materialet er et resultat af et samarbejde på tværs af forskere og praktikere: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network_en.

Særligt kapitel 5,6, og 7 i Christensen, T. W. & Mørck, L.L. (2017). 'Bevægelser i og på tværs af ekstreme grupper og bande- og rockermiljøet - En kritisk undersøgelse og diskussion af "Cross-over"' giver indblik i både 'veje ind', 'på tværs' og de mange forskellige og tilfældige forhold, der kan motivere den enkelte i at forlade ekstreme grupper samt bande/rockermiljøer: http://edu.au.dk/fileadmin/edu/Udgivelser/E-boeger/Ebog_-_Bevaegelser_i_og_paa_tvaers_af_ekstreme_grupper.pdf

Nedenstående titler har et særligt fokus på veje ud og de forhold, der kan støtte mennesker i at forlade ekstreme grupper.

Anja Dalgaard-Nielsens (2013) 'Promoting Exit from Violent Extremism: Themes and Approaches'. Artiklen opsummerer faktorer, der på nuværende tidspunkt er enighed om, og som har stor betydning for at igangsætte og fastholde den enkeltes motivation i en exit proces.

Sarah Marsdens (2017) bog 'Reintegrating Extremists, Deradicalisation and Desistance' er en af de seneste og nyeste bøger om exit processer, og den introducerer 'reintegrering' fremfor 'de-radikaliserings' som målet for interventionerne.

Kate Barrelles (2014) artikel 'Pro-Integration: Disengagement and life after extremism' belyser både formelle exit programmer og uformelle forhold, der har en afgørende betydning for den enkeltes løsrivelsesproces.

Tore Bjørgos (2011) artikel 'Dreams and disillusionment: Engagement in and disengagement from militant extremist groups' og Tore Bjørgo og John Horgans antologi 'Leaving Terrorism Behind: Individual and Collective Disengagement' belyser aspekter, som spiller en rolle, når mennesker søger at blive i eller løsrive sig fra ekstreme grupper.

Tina Wilchen Christensens (2015) doktorafhandling 'A question of participation - Disengagement from the extremist right. A case study from Sweden' giver et detaljeret indblik i nogle af de former for dialoger, aktiviteter og mentorrelationer, der har en væsentlig betydning i støtten af personer, der søger at forlade en ekstrem gruppe i regi af et exit program, og hvilke kompetencer en mentor bør have for at være en positiv støtte for den, som modtager mentoring. Afhandlingen giver mange konkrete eksempler på forskellige former for aktivitet, på hvorledes man kan opbygge tillid mellem mentor og mentee samt eksempler på dialogformer. Afhandlingen kan findes her: https://pure.au.dk/portal/files/98143914/twc_fin_ny.pdf

Tina Wilchen Christensens artikel 'Tidligere ekstremisters erfaringer som nyttig viden: at løsrive sig fra en ekstremistisk gruppe er en kompliceret affære' belyser, hvorledes tidligere ekstremister kan være gode mentorer i en exitproces. Artiklen kan findes her:

Tina Wilchen Christensen & Tore Bjørgo (2018) Hvordan håndtere hjemvendte fremmedkrigere og andre syriafarere? Tiltak for ivaretagelse og oppfølging. Senter for ekstremismeforskning: høyreekstremisme, hatkriminalitet og politisk vold, (C-REX), Oslo Universitet. Rapporten kan findes her: <http://www.sv.uio.no/c-rex/english/publications/c-rex-reports/hjemvendte-fremmedkrigere-c-rex-report-1-2018.pdf>

Hemmingsen, A-S. (2015). The Danish approach to Countering and Preventing Extremism and Radicalisation'. DIIS · Danish Institute for International Studies. Lokaliseret d. 30.11.2017 på; http://pure.diis.dk/ws/files/470275/DIIS_Report_2015_15_2_ed.pdf

Litteraturliste

- Arnstberg, K. O., & Hållén, J. (2000). *Smaka känga Vägen tillbaka Intervjuer med avhoppade nynazister*, Stockholm: Fryshuset
- Barrelle, K. (2014). *Pro-Integration: Disengagement and life after extremism*, Ph.D. Philosophy, Department of Politics, Monash University. Lokaliseret d. 5.12.2018 på: <http://arrow.monash.edu.au/hdl/1959.1/965357>
- Bjørgo, Tore (1997). *Racist and Right-wing Violence in Scandinavia, Patterns, Perpetrators, and Responses*. Oslo: Tano Aschehougs Fonteneserie
- Bjørgo, T., & Horgan, J. (2009). Introduction. I Bjørgo, T., & Horgan, J. (red.), *Leaving Terrorism Behind: Individual and Collective Disengagement*. S. 1- 15. New York/London: Routledge.
- Bjørgo, T. (2011). Dreams and disillusionment: Engagement in and disengagement from militant extremist groups. *Crime, Law and Social Change*, (55), 277-285.
- Bjørgo, T. & Gjelsvik, I. M. (2015). *Forskning på forebygging av radikaliserings og voldelig*, PHS Forskning 2015: 2, Oslo, Politihøgskolen
- BRÅ - centrum för kunskap om brott och åtgärder mot brott. (2001). *Exit för avhoppare. En uppföljning och utvärdering av verksamheten åren 1998-2001* BRÅ-rapport 2001:8
- Christensen, T.W. Former right-wing extremists' continued struggle for self-transformation after an exit program. Outlines. *Critical Practice Studies* (in press)
- Christensen, T. W. & Bjørgo, T. (2018). *Hvordan håndterer hjemvendte fremmedkriger og andre Syriensfarere? Mulige tiltak for ivaretagelse og oppfølging*. Senter foreekstremismeforskning: høyreekstremisme, hatkriminalitet og politisk vold, Oslo Universitet, C-REX
- Christensen, T. W. & Mørck, L.L. (2017). *Bevægelser i og på tvers av ekstreme grupper og bande- og rockermiljøet - En kritisk undersøgelse og diskusjon av "Cross-over"*. DPU, Aarhus Universitet. Lokaliseret d. 5.12.2018 på: http://edu.au.dk/fileadmin/edu/Udgivelser/E-boeger/Ebog_-_Bevægelse_i_og_paa_tvaers_af_ekstreme_grupper.pdf
- Christensen, T. W., (2015). *A question of participation - Disengagement from the extremist right. A case study from Sweden*. Roskilde: Roskilde Universitet
- Christensen, T. W (2015a). Tidligere ekstremisters erfaringer som nyttig viden - at løsrive sig fra en ekstremistisk gruppe en kompliceret affære. *Social Kritik* 142, 4 - 23
- Christensen, T. W. (2009). Forrest eller bagerst i demo'en, aktivist i Ungdomshusbevægelsen. *Norsk Antropologisk Tidsskrift*, 20 nr. 4, 236 -250,

- Christensen, T. W. (2009a). Ungdomshuset er jo mere end et hus, det er også en idé. *Tidsskriftet Nord Nytt*. 106/107, 5 - 19
- Christensen, T. W. (2009b). Den ensrettede mangfoldighed. Identitet og 'fortælling' i Ungdomshusbevægelsen. I *Kampen om Ungdomshuset. Studier i et oprør*, Karpantschof, R., & Lindblom, M. (red.), København, Frydenlund & Monsun.
- Dalgaard-Nielsen, A. (2013) Promoting Exit from Violent Extremism: Themes and Approaches, *Studies in Conflict & Terrorism*, 36, 99 - 115
- Dalgaard-Nielsen, A (2018). Patterns of Disengagement from Violent Extremism: A Stocktaking of Current Knowledge and Implications for Counterterrorism. I Steiner, K., & Önnersfors, A. (reds.), *Expressions of Radicalization Global Politics, Processes and Practices*. (S. 279 – 293), Springer Nature, Switzerland.
- Hemmingensen, A-S. (2015) *The Danish approach to Countering and Preventing Extremism and Radicalisation*. DIIS Report, Copenhagen, Danish Institute for International Studies.
- Hansen, D. (2018) 'The Potential for Radicalization in Norwegian Prisons: The Story of 'Zubair''. I Overland, G., Salomonsen, J., & Andersen, A. *Processes of Violent Radicalisation in the 21st Century*. (S 125 – 156), Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Horgan, John (2009) *Walking Away from Terrorism - Accounts of disengagement from radical and extremist movements*, Routledge, London and New York.
- Ilardi, G. J (2013). Interviews with canadine radicals. *Studies in conflict and terrorism* 36 (9), 713 – 738
- Jacobson, M (2010) Learning from terrorist dropouts. *The Washington Institute for Near East Policy: Policy Focus* 10
- Karpantschof, R. (2014). Violence that matters! Radicalization and de-radicalization of leftist, urban movements – Denmark 1981–2011. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*. Lokaliseret d. 15.1.2017 på: DOI: 10.1080/19434472.2014.977330
- Köhler, D. (2016). *Structural Quality Standards for work to intervene with and counter violent extremism*. Counter Extremism Network Coordination Unit (KPEBW), Germany
- McNeill, F. and Schinkel, M. (2016) *Prisons and desistance*. Jewkes, Y., Crewe, B. & Bennett, J. (eds.) Handbook on Prisons. 2nd edition
- Marsden, S. (2017). *Reintegrating Extremists: Deradicalisation and Desistance*. Palgrave Pivot, London
- Marsden, S. V. (2015). Conceptualising 'succes' with those convicted of terrorism offences: Aims, methods, and barriers to reintegration. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 7 (2), 143 -165.
- Meines, M., Molenkamp, M., Ramadan, O., Ranstorp, M. (2017). RAN MANUAL, *Responses to returning foreign terrorist fighters and their families*. Lokaliseret d. 3. august 2017 på: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/ran_br_a4_m10_en.pdf
- Mørck, L. L & Christensen, T.W. (2017) *Cross-over Bevægelser på tværs af ekstreme grupper, bande- og rockermiljøet*. DPU, Aarhus Universitet.

- Nesser, P. (2010). Joining Jihadi terrorist cells in Europe: Exploring motivational aspects of recruitment and radicalisation. I Ranstorp, M. (reds.), *Understanding violent radicalisation: Terrorist and Jihadist movements in Europe*. (S. 88–114). London: Routledge
- Neumann, P. (2010). *Prisons and Terrorism. Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries*. ICSR publications. Lokaliseret d. 9.10.2017 på: <http://icsr.info/wp-content/uploads/2012/10/1277699166PrisonsandTerrorismRadicalisationandDeradicalisationin15Countries.pdf>
- Porta, D. D. (2009). Leaving underground organizations: a sociological analysis of the Italian Case. I Bjørge, T. & Horgan, J. (reds.) *Leaving Terrorism Behind* (s. 66 – 88). Routledge, New York
- Rambøll & Nationalt Center for Forebyggelse af ekstremisme. (2018). Videns syntese. *Kortlægning af viden om ekstremisme og viden om forebyggelse af ekstremisme*. Lokaliseret d. 27.9.2018 på: <https://stopekstremisme.dk/filer/videnssyntese-samlet.pdf>
- RAN P&P (2016). Approaches to violent extremist offenders and countering radicalisation in prisons and probation. *RAN P&P Practitioners' working paper* (2. Edt.). Lokaliseret d.12.10.2017 på: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-wedo/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-p-andp/docs/ran_pp_approaches_to_violent_extremist_en.pdf
- Rashwan, D. 2009. The renunciation of violence by Egyptian Jihadi organisations. I Bjørge, T. & Horgan, J. (reds.) *Leaving Terrorism Behind* (S. 113 – 133). New York, Routledge
- Schmid, A. P. & Princes, E. (2011) *Selected literature on radicalization and de-radicalization of terrorists: Monographs, Edited Volumes, Grey Literature and Prime Articles published since the 1960s*. Lokaliseret d. 24.10.2018 på: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00676308/document>
- Schuurman, B. & Bakker, E. (2016). Reintegrating jihadist extremists: evaluating a Dutch initiative 2013–2014. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8 (1), 66–85, <http://dx.doi.org/10.1080/19434472.2015.1100648>
- Snow, D. A., Burke Rochford, E. JR., Worden, S. K. & Benford, R. D. (2007). Frame alignments processes, micromobilization, and movement participation. Social movements critical concepts in sociology, Volume IV, *Culture and Emotions*, Goodwin & Jasper (reds.), (S. 193–225). New York: Routledge.
- Tarrow, S. (1994). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Willems, H. (1995). Development, patterns and causes of violence against foreigners in Germany: Social and biographical characteristics of perpetrators and the process of escalation. *Terrorism and Political Violence*, 7(1), 162 - 181

